

“ ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यासाठी शिक्षण प्रसार ”

शिक्षण महर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे

विवेकानंद कॉलेज, (स्वायत्त) कोल्हापूर

प्रकल्पाचे नांव -

“ गुप्तसम्राट समुद्रगुप्त याचा इलाहाबाद स्तंभलेख ”

इतिहास विभाग

सन :- २०१८-२०१९

मार्गदर्शकांची नावे :- १. डॉ. मंजुश्री घोरपडे

२. डॉ. सिद्धार्थ कट्टीमनी.

For HoD.

विद्यार्थ्यांची नावे :-

१. कु. सकलेन मुजावर

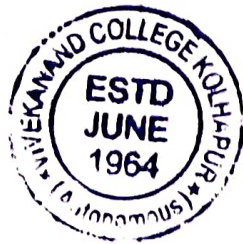
२. कु. सिद्धिक बागवान

विभाग प्रमुख,
इतिहास विभाग,
विवेकानंद कॉलेज, कोल्हापूर (स्वायत्त)

अणुकुमणिका

१. प्रतिज्ञापत्र	१
२. प्रस्तावना	५
३. उद्दिष्टये	९
४. गृहितके	३
५. प्रकरण	४-१८
६. संदर्भग्रंथ	१८

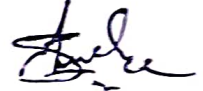

प्रतिज्ञापत्र

आम्ही बी.ए. भाग तीन मधील इतिहास विभागातील विद्यार्थी “ गुप्तसम्राट समुद्रगुप्त याचा इलाहाबाद स्तंभलेख ” या विषयावरील पुढील प्रकल्प अहवाल सादर करत आहे.

या प्रकल्पात लिपी, वर्णव्यवस्था, भाषा, कालनिर्देश, स्थलनिर्देश इ. ऐतिहासिक महत्त्व इ. बाजूंचा आढावा या प्रकल्पात सादर करण्याचा प्रयत्न करत आहे.

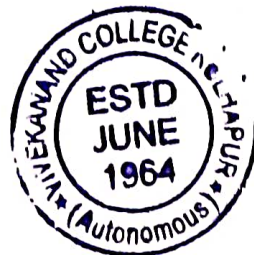
तसेच या प्रकल्पाचा माध्यमातुन स्तंभलेखाची माहिती संदर्भग्रंथाच्या आधारे देण्याचा प्रयत्न करत आहे.

नाव	रोल नंबर	सही
१. कु. सकलेन मुजावर	५६२०	
२. कु. सिद्धिक बागवान	५५०६	

उद्दिष्टये

१. गुप्तसम्राट समुद्रगुप्त याचा इलाहाबाद स्तंभलेख यांच्या लिपीचा, वर्णव्यवस्थेचा, भाषेचा, कालनिर्देशाचा, स्थलनिर्देशाचा, एतिहासिक महत्ताचा अभ्यास करणे.
२. गुरुत्मदंडक स्वविषयभुक्ति - शासन-याचान-याचा अभ्यास करणे.
३. गुप्तसम्राट समुद्रगुप्त याच्या इलाहाबाद स्तंभलेखाच्या वाचनाचा अभ्यास करणे.
४. गुप्तसम्राट समुद्रगुप्त याचा इलाहाबाद स्तंभलेखाच्या भाषांतराचा अभ्यास करणे.

गृहितके

१. गुप्तसम्राट समुद्रगुप्त याचा इलाहाबाद स्तंभलेखामधील भाषेचा व लिपीचा

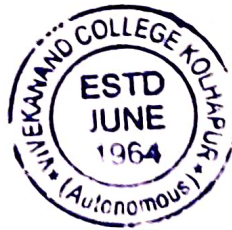
अभ्यास करणे

२. गुप्तसम्राट समुद्रगुप्त याचा इलाहाबाद स्तंभलेखावरून त्या काळातील युद्धे,

सामाजिक, राजकीय, आर्थिक परिस्थितीचा अभ्यास करणे.

३. गुप्तसम्राट समुद्रगुप्त याचा इलाहाबाद स्तंभलेखावरून ऐतिहासिक महत्वाचा

अभ्यास करणे

प्रकरण

१. प्रस्तावना

२. लिपी

३. वर्णव्यवस्था

४. भाषा

५. कालनिर्देश

६. स्थलनिर्देश

७. ऐतिहासिक महत्त्व

८. गुरुत्त्वदङ्क स्वविषययुक्ति - शासन - याचन

९. वाचन

१०. भाषांतर

गुप्तसम्राट समुद्रगुप्त याचा इलाहाबाद स्तंभलेख प्रस्तावना

हा स्तंभ कुरुंदाच्या दगडाचा असून १०.५ मी. उंच आहे. तो गुळगुळीत असून त्यावर अशोकाचा लेख आहे. सध्या तो इलाहाबाद येथील किल्यात उभा आहे. परंतु पूर्वी तो इलाहाबादपासून ४४.८ कि.मी. अंतरावर असलेल्या कोसम म्हणजे पूर्वीच्या कौशांबी या गावी होता. मुसलमान राजांनी बहुधा तो इलाहाबाद येथे आणला असावा. खान-बॉय याने आपल्या प्रवासवर्णनात इलाहाबादच्या उल्लेख केला आहे. परंतु या स्तंभलेखाचा त्यामध्ये निर्देश नाही.

या लेखाचे पहिले वाचन इ. १८३४ मध्ये ट्रायर यांनी केले. आणि जर्नल ऑफ दि बेंगाल एक्श्याटिक सोसायटी या नियतकालिकाच्या तिस-या खंडात प्रसिद्ध केले. भाऊ दानी यांनी त्यातील ऐतिहासिक महत्त्व आणि राजांची नावे याबद्दलच्या सुचना केल्या. प्लीट यांनी कॉर्पस इन्डिकस्थानम् इंडिकॉरम - खंड ३ या ग्रंथामध्ये त्याचे संपूर्ण पाठ देवुन त्यावर अभ्यासपूर्ण लेख लिहिला आहे. हा संपूर्ण लेख २ मी, रुंद १.६ मी उंच जागेमध्ये खोदला आहे. लेखाचा सुरवातीचा भाग वाईट झाला आहे. काही ठिकाणी दगडाचे कपचे उडाले असल्यामुळे अक्षरे नष्ट झाली आहेत. लेखातील एकोणीस ते तीस ओळींमध्ये ऐतिहासिकदृष्ट्या महत्त्वाचा आणि वंशावळीचा असलेला भाग मात्र सुस्थितीत आहे.

लिपी

लेखाची लिपी उत्तर हिंदुस्थानामध्ये चौथ्या शतकाच्या प्रथमार्धात प्रचलित असलेली ब्राम्ही आहे.

वर्णव्यवस्था

लिपीमध्ये खालील वैशिष्ट्ये आढळतात. 'ळ' हे अक्षर खालील शब्दांत आले आहे.

ओळ ८ : 'व्यालुळित'

ओळ १९ : 'कौशळत'

ओळ २३ : 'सैहळक'

ओळ २७, ३० : 'लळित'

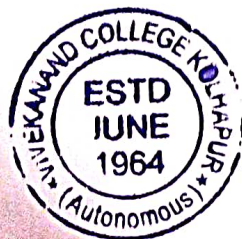
शब्दांमध्ये 'य' पुर्वी जर 'र' आला असेल तर 'य' चे दिवत्व झालेले आढळते.

उदा : वीथ्य, 'र' नंतर आलेल्या 'क' चे ही दिवत्व झालेले दिसून येते.

उदा : पराक्रम, पिक्कम, क्रिया इ.

भाषा :-

लेखाची भाषा संस्कृत असून सोळाव्या ओळी-पर्यंत पदयात्मक मजकुर आहे आणि उरलेला लेख गद्यात आहे.

कालनिर्देश :-

प्रशस्तीमध्ये कालनिर्देश नाही परंतु लेखातील इतर माहिती, राजांची नावे, लिपीचे स्वरूप यांवरून इ. चौथ्या शतकाच्या मध्यार्धात हा लेख लिहिला असावा.

स्थलनिर्देश :-

पुष्य, पाटलीपुत्र - पाटणा

एरंडपल्ल गंजाम आणि विजगापट्टम जिल्हयातील प्रदेश.

कर्तूपूर - जलंधर जिल्हयातील कर्तारपूर आणि गढवालचा काही भाग

कोसल - येथे कोसल देशाचा दक्षिण भाग अभिप्रेत आहे. मध्यप्रदेशातील रायपूर, संबळपूर इ. जिल्हे.

कांची - सध्याचे कांची

कामरूप - आसामधील गोहत्तीजवळील प्रदेश.

कुस्थलपूर - अर्काट जिल्हयातील कुटदुलूर

कोटदुर - ओडिसातील गंजाम जिल्हयातील कोदुर

कौशळ - आंध्रप्रदेशातील गोदावरी जिल्हयातील

डवाक - आसामधील नौगाव जिल्हयातील डचोक

दक्षिणापथ - विंध्य पर्वतावरील पर्वत

देवराष्ट्र - विजगापूर जिल्हयातील येल्लमुकचल्लीचा प्रदेश

पालकक - नेलोर जिल्हा

पिष्ठपूर - आंध्र प्रदेशात गोदावरी जिल्हयातील पिठापूरम

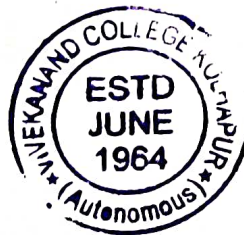
महाकान्जार - मध्यप्रदेशेतील शहडोह व बुंदलखंडाचा काही भाग

समतट - बंगालचा आग्नेय भाग.

ऐतिहासिक महत्व -

या लेखामध्ये समुद्रगुप्ताच्या दिग्विजयाचे वर्णन असल्यामुळे ऐतिहासिकदृष्ट्या हा लेख आतिशय महत्वाचा आहे. चौदाव्या ओळीत पुष्पपर हे त्याच्या राजधानीचे नाव आले आहे. पूष्पपुर म्हणजे पाटलीपुत्र. पाटलीपुत्र म्हणजे सध्याचे पाटना.

या प्रशस्तीमध्ये समुद्रगुप्ताने जिंकलेल्या उत्तरेकडील आणि दक्षिणेकडील राजांची नावे दिली आहेत. दक्षिणेकडील राजांचा पराभव करून त्यांच्यावर अनुग्रह करून समुद्रगुप्ताने राजांना मुक्त केले असा स्पष्ट उल्लेख आहे.

प्रदेशाचे नांव	राजाचे नांव
कोसल	महेंद्र
महाकात्नारक	व्याधराज
केरळ	मेटराज
पिष्ठपूर	महेंद्र
गिरिकोटपूर	स्वामीदत्त
एरंडपल्लव	दमन
कन्टत्रेयक	विष्णुगोपा
अवमुक्त	नीलराज
वेंगेयक	हस्तिवर्म
पालक्कक	उग्रसेन
देवराष्ट्राक	कुबेर
कौस्थलपूरक	धनंजय

उत्तरेकडे जिंकलेल्या राजांची नावे अशी -

रतदुरेव, मतिल, नागदत्त, चन्दुवर्म, गणपतीनाथ, नागसेन, अच्युत, नंदी, बलवर्म. आर्यावर्तातील अनेक राजांचा समुद्रगुप्ताने पराभव केला. याशिवाय काही राजांना मांडलिकत्व पत्करण्यास भाग पाडले ते खालील प्रमाणे आहेत.

अटवी राज्ये, समतट, डवाक, कामरुप, नेवाळ इ. सीमेवरील राज्ये आणि मालव अर्जनायन, यौधेय, मादुक, आभीर, प्रार्जुन, सनकानिक, काळ, खरपरिक इ.

गणराज्यांना त्याचे सार्वभौमत्व पत्करण्यास लावले. याशिवाय कुशाण, शक, मुरुंड, सिंहल देशांचा राजांचा पराभव करून त्यांना खंडणी देण्यास भाग पाडले. काही राजांनी आपल्या कन्या देवुन त्याच्याशी विवाहसंबंध प्रस्थापित केले.

प्रशस्तीमध्ये आलेले राजे -

रुद्रदेव - वाकाटक राजा पहिला रुद्रसेन

मतिल - उत्तर प्रदेशामध्ये बुलंदशावर जिल्हयात मतिलाची एक मुद्रा सापडली आहे. कदाचित तोच राजा येथे असावा असे दिनेश चंद्र सरकार यांचे मत आहे.

चन्द्रवर्म - या राजाचा सुसुनिया येथील लेखात उल्लेख आहे.

गणपतीनाथ - मध्यप्रदेशात पदम पवाया येथीं या राजाची नाणी सापडली आहेत.

नागसेन - हर्षचरितामध्ये नागसेन हा पद्मावतीचा युवराज होता असा उल्लेख आहे. दोन्हीही राजे नाववंशी होते.

अच्यूत - उत्तरप्रदेशातील बरेली जिल्हयात अहिच्छत्रा येथे या राजाची नाणी सापडली आहेत.

देवपुत्र - ही उपाधी कुषण राजांनी घेतली होती.

देवपुत्र पाहि जाहानुषाही - ही उपाधी कुषण राजांची होती.

मुरुण्ड - सिथिअन टोळया

शक - क्षत्रप राजे

मालव - मन्दसोर जिल्हा, माळव्याचा पूर्व भागातील राजे.

यौधेय - हे लोक सतलज नदीवरील भरतपूर आणि जोहिया बार या भागात राज्य करीत होते.

मादुक - हे लोक सध्याच्या पाकिस्तानमधील सियालकोट परिसरात राज्य करीत होते.

आभीर - उत्तर कोकण आणि खानदेशाचा काही भाग यावर हे राज्य करीत होते.

सनकानिक - पूर्व माळव्यामधील राजे.

काक - मध्य प्रदेशातील साचीजवळ राजे

पराक्रमांक - समुद्रगुप्ताचे श्रीविक्रम ही अक्षरे असलेले सुवर्णनाणे

सरकार यांच्यामध्ये हा मजकूर मागाहुन घुसडलेला आहे.

गुरुत्कदड.क स्वविषमभुक्ति - शासन -

याचन

राजे लोकांनी समुद्रगुप्तास गुरुंडांकित नाण्यांची खंडणी देवुन मांडलिकत पत्करले. गुप्तराजांच्या नाण्यांवर गरुड आहे हे सर्वश्रुत आहे. विषय आणि भुक्ती हे गुप्तांचे शासनविभाग होते हेही येथे सुचित झाले आहे.

सभ्य - राजदरबारातील सभासदांचा प्रशस्तीमध्ये उल्लेख आहे.

राजांची वंशावळ आणि त्याचे वैयक्तिक गुणदर्शनही या लेखात होते. घटोत्कच हा गुप्तवंशाचा आदयपुरुष चंद्रगुप्त हा त्याचा पिता आणि कुमारदेवी ही त्याची माता. त्याच्या मातेच्या घराण्याचे नाव लिच्छवी असून तो स्वतःस अभिमानेने 'लिच्छवी दौहित्र' म्हणवितो. त्यास 'कविराज' म्हटले असून त्याच्या गाननैपुण्याचाही उल्लेख आला आहे.

ही प्रशस्ती हरिषेणाने रचली. तो राजाचा मुदपाकरवान्याचा अधीक्षक आणि सांघिविग्रहिक ध्रुवभुती याचा पुत्र होता. महादंडनायक तिलभट्ट याने ती खोदविली.

तत्कालीन युद्धशास्त्रे - परशु, शर, शंकु, शक्ती, प्रास, आसि, तोमर, भिंदिपाल, नाराच, वैतस्तिक इ.

आदयपाकिक - राजाच्या मुदपाकारवान्याचा अधिकार महादंडनायक : पोलिसप्रमुख

सांघिविग्रहिक - संरक्षणमंत्री

चक्रवर्ती गुप्तसम्राट समुद्रगुप्त याचा इलाहाबाद स्तंभालेख

वाचन

वृत्ते - पदय १-२ वृत्ते ठरविता येत नाहीत.

पदय ३ स्तंभधरा पदय ४- शार्दुलाविक्रीडित

पदय ५ स्तंभधरा

पदय ६ मंदाक्रान्ता पदय ७- शार्दुलविक्रीडीत

पदय ८ स्तंभधरा

पदय ९ पृथ्वी

पृथ्वी - सुवृत्त बहु चांगले म्हणति सुज्ञ पृथ्वी तथा लगाल ललगा ललगा ललगा ललगा लला

मंदाकांता - मंदाकांता म्हणति तिजला वृत्त ते मंद चाले गागागाणा लललललगा गालगागा लगागा.

शार्दुलविक्रीडित - आहे वृत्त विशाल त्याय म्हणति शार्दुलविक्रीडित

गागागा ललगा लगा ललगा गागाल गागागलया

स्त्रग्धरा - कंठी माळा धरी जी सुरुचिर तिजला स्त्रग्धरा नाम देवती

गागाललयागा लललललगा गालगा गालगा

ओळ १-कुल्यै.....-१- स्वै....तस

ओळ २ - -यस्य १ - ११--१

ओळ ३ -मुं...२- व

ओळ ४- स्फु...रदवं-१-....क्ष....स्फुटोद्ध - सित....प्रतित.....११-२

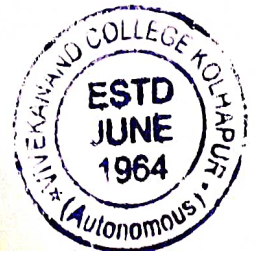
ओळ ५ - यत्स प्र - ज्ञानु - षण्डोचित - सुख-मनसःशास्त्र-त-त्व१र्त्य-भर्चु...स्तब्धो

ओळ ६- स - त्काव्य-श्री-विराधात्वुधगुणित गुणाज्ञाहतानेव गृत्वा -वि- दवल्लोके

-५-नि-ना- शि-स्फफटबहु-कविता -कीर्ती-राज्यगुधकित-११ ॥३॥

ओळ ७ - आ-खो हीत्युपगुध्य भव-पिशुनैरुत्कण्ठिते-रोमाभिःसभ्ये सितेषु-

रोमभिःचभ्येशुच्छव सितेषु तुल्य-कुलज-म्लानननोपुवीक्षि - त - १

ओळ ८ - स्ने - ह- व्यालुद्वितेन बाक्य-गुरुणा तस्वेनिया चसुबा-यः पित्राभिहितो नि-
रीख्य - निखि- लां- पाध्येव - मुर्ती-मिति-....

ओळ ९ - ह- ष्टवा-कर्माण्यनेकान्यमनुज - सट्टशन्य - दु- तोद्रिन्य - हर्षा भ - 1 -
वैशस्वादय ...

ओळ १० - वीर्यात्तप्ताश्च केचिच्चरणमुफाता यस्य वृत्ते - स - प्रणामे - ५- प्य - तित्य

ओळ ११ - -५-नि-ना- शि-स्फफटबहु-कविता - कीर्ती-राज्यगुधक्ति-११ ॥३॥

रोमभिःचभ्येशुच्छव सितेषु तुल्य-कुलज-म्लानननोपुवीक्षि - त - १

ओळ १२ - स्फु...रद्वं-१-....क्ष....स्फुटोद्ध - सित....प्रतित.....११-२

त्स प्र - ज्ञानु - षण्डोचित - सुख-मनसःशास्त्र-त-त्व१त्य-भर्तु...स्तब्धो

ओळ १३ - स्ने - ह- व्यालुद्वितेन बाक्य-गुरुणा तस्वेनिया चसुबा-यः पित्राभिहितो
नि- रीख्य - निखि- लां- पाध्येव - मुर्ती-मिति-....

वीर्यात्तप्ताश्च केचिच्चरणमुफाता यस्य वृत्ते - स - प्रणामे - ५- प्य - तित्य

ओळ ११ - -५-नि-ना- शि-स्फफटबहु-कविता - कीर्ती-राज्यगुधक्ति-११ ॥३॥

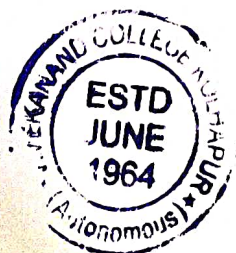
ओळ १४ - आ-खी हीत्युपगुध्य भव-पिशुनैरुत्कण्ठिते-रोमाभिःसभ्ये सिते

ह- ष्टवा-कर्माण्यनेकान्यमनुज - सट्टशन्य - दु- तोद्रिन्य - हर्षा भ - 1 -

ओळ १५ - स्ने - ह- व्यालुद्वितेन बाक्य-गुरुणा तस्वेनियवीर्यात्तप्ताश्च
केचिच्चरणमुफाता स्फु...रद्वं-१-....क्ष....स्फुटोद्ध लां- पाध्येव - मुर्ती-मिति-....

ओळ १६ - अदघेय युक्त-मार्गः : कति - कती- विभवेतसारण चाति काव्य को नु
स्पादयो - ५- र्धी न स्थागहुन - मति वि - दुषां ध्यापात्रं य एक :

ओळ १७ - विविध - समर - शतावरुन - दक्षस्य वभुज-बल - पराक्कैम- बन्धो -
पराक्कमाडकरच परथु - शर - राहडक- शक्ती - प्रासासि - तोमर.

ओळ १८ - स्ने - ह- व्यालुद्धितेन बाक्य-गुरुणा तस्वेनि अद्घेय युक्त-माग्नः कति - कती- विभवेतसारण चाति काव्य को नु रपादयो - ५- रधी न स्थागहुन - मति वि - दुषां ध्यापात्रं य एक

ओळ १९ - विविध - समर - शतावरुन - दक्षस्य वभुज-बल - पराक्कैम- बन्धो - पराक्कमाडकरच परथु - शर - राहडक- शक्ती - प्रासासि - तोमर.धी न स्थागहुन - मति वि - दुषां ध्यापात्रं य एक

ओळ २० - स्ने - ह- व्यालुद्धितेन बाक्य-गुरुणा तस्वेनिया चसुबा-यः पित्राभिहितो नि- रीख्य - निखि- लां- पाध्येव - मुर्ती-मिति-....५-नि-ना- श-स्फफटबहु-कविता -कीर्ती-राज्यगुधक्ति

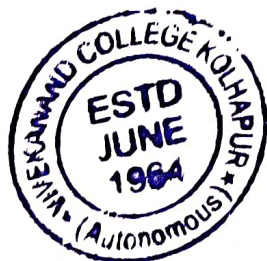
ओळ २१ - रुद्रदेव मतिल - नागदत्त - चन्द्रवर्म - गषपतिनाग - नागसेनाच्युत - नष्टि - बलवम्मदियनेकारुर्यावर्तराज - प्रसभाद्रधरगोद्धटनल.

ओळ २२ - पराक्कमाडकरच परथु - शर - राहडक- शक्ती - प्रासासि - तोमर.धी न स्थागहुन - मति वि - दुषां ध्यापात्रं य एक रुद्रदेव मतिल - नागदत्त - चन्द्रवर्म - गषपतिनाग - नागसेनाच्युत - नष्टि - बलवम्मदियनेका

ओळ २३ - सुचरित - शतालडकृतानेक - गुण गणोत्सक्तिचिश्रण - तल - प्रमृष्टान्य - नरपति - कीर्ते - साध्वसाधुदय-प्रलय - हेतु पुरुषस्थाचित्त्यथ - भक्तय - वणति - मात्र - ग्राहय - मृहुदहयस्थनुकमपवतो -५ - अनेक - गो षतहसस्त्र

ओळ २४ - स्ने - ह- व्यालुद्धितेन बाक्य-गुरुणा तस्वेनिया चसुबा-यः पित्राभिहितो नि- रीख्य - निखि- यनेकारुर्यावर्तराज - प्रसभाद्रधरगोद्धटनलपराक्कमाडकरच परथु - शर - राहडक- शक्ती - प्रासासि - तोमर.धी न स्थागहुन - मति वि - दुषां ध्यापात्रं य एक रुद्रदेव मतिल - नागदत्त - चन्द्रवर्म

ओळ - सुचरित - शतालडमृतानेक - गुण - गणेरितक्तिमिश्रण - तल- प्रमृष्टयन्य नरपति - कीर्ते - साध्वसाधुदय - प्रलय - हेतुपुरुशस्थकचत्वर भक्तय - वणति - मात्र - ग्राहय - मृहुदुहायस्थनुकम्तपावतो - नेक - गो- सशहिसस्त्र-पदायिन.

समुद्रगुप्ताचा इलाहाबाद स्तंभालेख

भाषांतर

पदय १ - २

मधील काही अक्षरेच त्रुटित स्वरूपात वाचनीय झालेली आहेत. स्वकीयांकडून ज्याचे...टणत्कार...स्फरलेले...विकीर्ण.....प्रसृत

पदय ३ -

दिद्वानांच्या सहवासात मन सुखावव्याचा ज्याचा परिपठ होता शास्त्रामंधील सत्य तत्वांचा जो पुरस्कर्ता हो.....नंतरची ओळ त्रुटित..... आपल्याचा पदरीच्याविद्वान लोकांच्या सामुहिक गुणेतर्षाने ज्याने सत्काव्याला बाधक असणारे दोष निवारण केले आहेत. तो विपुल काव्यसंपदेच्या विस्तीर्ण कीर्तीरुपी राजाचा उपभोग घेत आहे.

पदय ४- बरोबरीच्या कुलोप्तन्नांकडून व्यक्ती खिन्न वदनाने जो पहिला गेला, सभासदांनी ज्याच्याकडे पाहुन आनंदाचे निःश्वास सोडले, :आर्य योग्य आहे' असे म्हणुन ज्याच्या पित्याने पुलकित शरीराने ज्याला रामांचयुक्त अलिंगन दिले. त्याला प्रेमभावनेने अश्रुपूर्ण झालेल्या परंतु तत्वशोधक अशा दृष्टीने त्याच्या पित्याने असेच पृथ्वीचे पालन कर अशी आज्ञा केल.

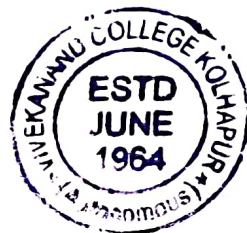
पदय ५-

ज्याच्या असामान्य गुणांकडे पाहुन व ज्याच्या पराक्रमापडे नमुन शजांत आलेले लोक.

पदय ६-

घोर अपराध करणारे, रणांगणामध्ये बाहुबलाने जिंकलेले, परंतु दिवसानुदिवस मान्यता पावलेले पाश्चात्य होवुन ज्यांची मने संतोष, प्रीती व आवडा यांनी प्रफुल्ल वसंत झाला.

पदय ७ -

ज्याने एकटयाने, अमर्याद, बाहुबलाने, एका क्षणात अच्युत-नागसेन-यांना उखडून टाकले, त्याने पुष्प नावाच्या नगरित कोतकुलोपतन्नारा जन्म घेतला घरावे त्याप्रमाणे.....सुर्य.....तट

पदय ८ -

धर्म मर्यादा आखून देणे....चंदुकिरणांप्रमाणे ज्याची शुभ्रकीर्ती लांबवर परारली आहे...तत्वाचा भेद करणारी विद्वता...शांतपणा...पवित्र मंत्रोपदिष्ट मार्ग..... कतिबुद्धीसही मार्ग सारणारे काव्य....असा कोणता सद्गुण आहे की जो याचे ठायी नाही.....गुण आणि बुद्धी याची जाणीव अरणा-यांना तो एकमेव लक्ष्य बिंदु आहे.

ओळ १७ - २२ -

ज्याचे कौशल्य विविध प्रकारच्या लढायांमध्ये प्रकट झाले आहे. केवळ स्वतःच्याच बाहुबलाचे ज्याला मित्रत्व साध्य आहे. पराक्रमाची ख्याती असलेला ज्याच्या देहावर परभु-बाण - शंकु-शक्ती - फेकून मारण्याचे शस्त्र....तलवार, आले, नाराच, वैतस्तिक कटयार किंवा वाधनख्या, अशा विविध आयुधांच्या प्रहारामुळे शेकडो व्रणांच्या खुना उमटून ज्याची शरीरकांती अधिकत्व शोगिवेत झाली. कोसलधिपती महेद्र, महाकान्तारचा व्यार्धराज्य, केरळवचा मंहराज, पिष्टपुरची, देवराष्ट्राचा कुबेर, कुस्थलपुरचा धनंजय, एरण्डपल्लाचा दमन, कांचीचा विष्णुगुप्त, अवमुक्तकाचा नीलराज, वंगीचा हस्तिवर्मन, प्रभृती सर्व दक्षिण देशच्या राजांना प्रथम जिंकून व नंतर अनुग्रहपूर्वक मुक्त केल्याने त्याचे महदुभगय प्रतापमिश्रित उज्वल झाले आहे.

रुद्रदेव - चन्द्रवर्म - गापतिनाय, नायसेन - अच्युत नन्दी, मतिल - नागदत्त - वलवर्मा प्रभृती अनेक आर्यावर्तातील राजांना मोत्या बलाने उखडल्यामुळे ज्याचा प्रभाव वृद्धिगंत झाला आहे. त्याने सर्व वनप्रदेशातील राजांना आपले सेवक बनविले.

समतट-डवाक-कामरुप-नेपाल-कर्तपूर इ. सरहद्दीवरील राजे - तसेच मालव - अर्जुनाचन - यौधेय - मादुक - आभीर - प्रार्जुन - सनकानिक - काक- खरपरिक इ. जमातींनी सर्व प्रकारचे कारभार देवुन - आज्ञापालन करुन - प्रणाम करण्यास येवुन त्याचे उग्र शासन संतुष्ट केले.

राज्यपदभ्रष्ट झालेल्या तरोच उखळलेल्या राजवंशाची पुनःप्रतिष्ठापना करून ज्याने अद्भुत शिवळ्यापी आणि शानत कीर्ती मिळविली आहे. दैवपुत्र बाहि - पाहानुषा ही - शक - गुरुण्ड - सिंहल इ. द्यौपनिवारी लोकांनी आत्मनिवेदन करून सर्वरय अर्पण करून कन्या भेटीदेखील अर्पण करून, गरुड - घिन्हांकित नानी भेट देवून, आपआपल्या राज्यांचा उपभोग घेण्याविषयीची याचना करून ज्याची सेवा केली आहे ज्याने आपले दीर्घ बाहु पसरून सर्व पृथ्वी जणु काही कवटाळली आहे. त्याच्यारथाला पृथ्वीमध्ये अडथळा प्रतिस्पर्धा नाही.

ओळ २५ -

ज्याने सदाचरणाची अनेक शतकते करून, अनेक गुणांच्या उत्कर्षाने योत्राचे ज्याने इतर राजे लोकांची कीर्ती आपल्या पायाच्या जळव्याने पुरसून टाकली आहे. सज्जनांचा उत्कर्ष व दुर्जनांचा विनाश याला कारणीभूत होणारा असा जो अचिंत्य पुरुष आहे. जो दयाळु असून ज्याचे मूढ अंतःकरण केवळ भक्ती व प्रणाम मात्रेकरून जिंकले जाते, अशा त्याने लक्षावधी गाई दान दिल्या.

ओळ २६ -

ज्याने दुःखी दीन, अनाथ, रोगी लोक यांना मदत व संरक्षण देण्याच्या व्रताचा मनाने अंगीकार केला आहे. लोकोपकाराची साक्षात तेज : पुंज मुर्ती जो कुबेर, वरुण , इन्द्र आणि यम यांच्या तोंडीचा आहे त्याचे अधिकारी त्याने आपल्या बाहुबलाने जिंकलेल्या राजांचे धन त्यांना परत करण्यामध्ये नेहमी गुंतलेले असतात.

ओळ २७ -

ज्याने आपल्या तीक्ष्ण आणि ओजरवी बुद्धीने व गायन - वादन कलेतील नैपुण्याने देवांचा गुरु काश्यप, तुंबरु, नारद प्रभृतींना लाजविले ज्याने विद्वान लोकांच्या उपजीविकेस साधनीभूत अशी अनेक काव्ये रचून कविराज ही पदवी सार्थ केली आहे. त्याचे अद्भुत व उदार चरित्र चिरकाल रतवन करण्यास योग्य आहे.

ओळ २८ -

जो सामान्य लोकाप्रमाणे आचर पालन करतो म्हणूनच ज्याला मानव म्हणावयाचे परंतु वस्तुतः जो इहलोकीचा प्रत्यक्ष देवच आहे. जो महाराज श्रीगुप्ताचा

पणतु आहे. जो महाराज घटोत्काचा नातु आहे. जो महाराजाधिराज चंद्रगुप्ताचा पुत्र आहे.

ओळ २९ -

जो लिच्छवीचा दौहित्र आहे. त्याला महादेवी कुमारदेवी हिने जन्म दिला आहे. महाराजाधिरास श्री समुद्रगुप्ताचा सर्व पृथ्वी पादाक्रांत केल्यामुळे ज्याची कीर्ती इहलोक व्यापुन देवाधिदेव जो इंद्र

ओळ ३० -

ज्याच्या इंद्रलोकांवर सहज लीलेने संचार होतो हे जाहीर करणारा जणु पृथ्वीचा बाहुच असा हा स्तंभ उंच उभारला आहे.

ओळ ३१ -

दानश्रुता, बाहुबल, शांतपणा, आणि शास्त्राचे अध्ययन यामुळे उत्तरोत्तर वृद्धी पावून व उंचावून अनेक वाटा फुटलेली त्याची कीर्ती श्री शंकराच्या जटेच्या अंतर्भागात आधी कोंडली जावुन नंतर मोकळी झाल्यामुळे वेगवती झालेल्या गंगाजलाप्रामणे शुर्भ असुन त्रिभुवनास पवित्र करणारी आहे.

ओळ ३२ -

भट्टारकांच्या चरणाचा दास तसेच त्यांच्या निकट सान्निध्याचा कृपाप्रसाद लाभुन त्याची प्रतिभा विकसीत झाली आहे. असा खादय पाकिक, महादंडनायक ध्रुवभुतीचा पूत्र सांधिविग्रहिक कुमारमाल दण्डनायक हरिषेण याचे हे काव्य प्राणिमात्रांना हितकर व सुखदायक होवा !

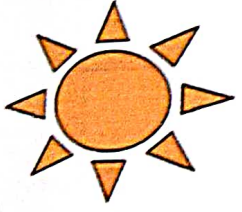
परमभट्टारकांच्या चरणांचे सतत ध्यान करणा-या महादण्डनायक तिलभट्टाकाने हे संपादिले.

संदर्भ ग्रंथ

१. गोखले शोभना, पुराभिलेखाविद्या, दिवतीयावत्ती, २००७, कॉन्हिनेन्टल प्रकाशन.
२. ओझा गौरी शंकर (१९७७), प्राचीन भारतीय लिपी, मुन्शीराम मनोहरलाल पब्लिकेशन नवी दिल्ली.
३. कोलते व्ही.भी संपादकीय १९८७, महाराष्ट्रातील काही ताम्रपट आणि शिलालेख, महाराष्ट्र साहित्य आणि सांस्कृतिक मंडळ, पुणे
४. Burgess & Pandit, Eindiragi, Inscirption from the care temples of western India, Volume Part.
५. Nagaraju S. – Buddhist Architecture of Western India Agam Kala prakashan, N. Delhi 1981

धन्यवाद

